

Baksidan av en växande stad

Luleå 1890-1910 ur ett sanitets- och hälsoperspektiv

Fredrik Sommarregn

Luleå tekniska universitet

C- uppsats
Historia

Institutionen för Industriell ekonomi och samhällsvetenskap
Avdelningen för Samhällsvetenskap

Baksidan av en växande stad

Luleå 1890-1910 ur ett sanitets- och hälsoperspektiv

Fredrik Sommarregn

Handledare: Kristina Söderholm
Luleå tekniska universitet
Institutionen för Industriell ekonomi och samhällsvetenskap
C-uppsats i historia höstterminen 2006

Innehållsförteckning

Avsnitt 1	1
Inledning	1
<i>Bakgrund</i>	2
<i>Syfte</i>	3
<i>Frågeställning</i>	3
<i>Avgränsningar</i>	3
<i>Metod och källor</i>	4
<i>Tidigare forskning</i>	6
Avsnitt 2	7
En inledande översikt över Luleå stads hälsovårdande myndighets verksamhetsområden under perioden 1890-1910	7
Luleås sanitära och hälsomässiga problem	10
<i>Avträdesrenhållning</i>	10
<i>Slask</i>	11
<i>Avfallsproblem</i>	12
<i>Bostadsfrågan</i>	15
<i>Djurhållning och garveri</i>	18
<i>Ohälsa på stadens offentliga och yrkesmässiga platser</i>	18
<i>Epidemier och epidemisjukhuset</i>	21
Problematik rörande en ur hälsoaspekt okunnig och ovillig befolkning	23
<i>Okunskap och ovillighet bland stadens invånare</i>	23
<i>Okunskap och ovillighet bland stadens yrkesgrupper</i>	25
Hälsofrågan – en låg prioritering i luleå?	27
Avsnitt 3	32
Sammanfattande diskussion	32
Litteraturlista	39

Avsnitt 1

Inledning

I människans ständiga försök att möjliggöra eller effektivisera sin existens har ofta naturen eller människans omgivande områden fått ta konsekvenserna. Från och med tiden då vi gick från nomader till bofasta har små samhällen byggts upp där jorden brukats och samhällets invånare bott nära inpå varandra för bästa möjliga utbyte av varandras hjälpanande hand. Med tiden växer samhällen till städer, och städerna växer till ännu större städer. I takt med att städerna och befolkningen växer ökar den sanitära påfrestningen i och med att folk lever så tätt inpå varandra. Omkring medeltiden lever människor i stort sätt mitt bland sitt eget avfall och smuts på ett sätt som t.ex. ett nomadiserande folk inte gör. Europeiska städer har exempelvis sedan medeltiden varit smutsiga, ohälsosamma och fullpackade med folk¹. Under industriella revolutionen växte städerna ytterligare, eftersom jobben numera fanns där, och medförde att påfrestningarna på hälsfrågorna blev tydligare. Ny kunskap vanns dock under 1800-talet angående relationen mellan smuts och ohälsa, vilket förbättrade hälsan i städerna.² Denna kunskapsutveckling har sedan dess gått framåt, men kan inte hävdas vara fullt utvecklad ens i vår tid.

För Luleås del var den ökade befolkningsfrågan aktuell omkring 1890-talet, då Luleå fick en ny roll i Sverige som utförselhamn för Lapplands järnmalm. Luleå stads befolkning ökade kraftigt och lyckades dubbleras inom en period på tio år. Luleå var inte till en början konstruerad att ta emot en sådan intensiv befolkningsökning.³ Dessutom hade staden drabbats av en stor brand 1887, som givetvis behövde resurser till restaurering. På ytan var Luleå en stad rik på framgång och tillväxt, men man kan anta att det under ytan fanns sanitära och hälsomässiga konsekvenser av den snabbt växande befolkningen.

---

¹ McKay, Hill, Buckler, Ebray, 2004

² Ibid

³ Steckzen, 1921, s.25

Bakgrund

För Europa, och inte minst Sverige, var andra hälften av 1800-talet en tid av förändring och utveckling. Detta var en tid då industriella revolutionen redan haft sitt genombrott i England, och börjat sprida sig vidare till nya områden. Luleå lämnades inte utanför den stundande industrialiseringen, utan kom även att påverkas av dess nya idéer och tekniska framsteg. En befolkningsökning under sent 1700-tal och en innovativ och utvecklande period under 1800-talets mitt förändrade Luleå utifrån flera synvinklar. Telegrafens introducering i Luleå, Altappens såg- och järnverk, ångbåtsförbindelse med Stockholm är exempel på effekter av den nya industrialiseringen i Luleå. Den största befolkningsökningen hade för Luleå inte ägt rum än, men skulle inte dröja länge till. Den expansion som norra Sverige nu stod inför var tack vare dess rika malmtillgångar. Kännedomen om norrlands tillgångar av malm var inte ny⁴, men det var först under 1800-talets senare hälft som tekniken⁵ gjorde det möjligt att förädla denna avlagset belägna malm på ett lönande och storskaligt vis. Luleås roll i det hela var att genom malmhamnen agera utförselhamn för den norrländska malmen, och kom således att bli en stad som på sätt och vis band ihop hela Sverige. Konsekvenserna blev att Luleå fick en mängd nya arbeten som i sin tur gav den snabba befolkningsökning som denna uppsats ska behandla utifrån ett hälso-/ socialt perspektiv. Lundholm och Nyström skriver att man kunde ana viss "Klondykestämning" i staden vid denna tid. Från åren 1890 till 1900 ökade Luleås befolkning från 4745 till 9522 människor⁶, vilket kort och gott betyder en dubblering av befolkningen under denna period. Det ställde stora krav på Luleå stad och resulterade i en stor utbyggnad av staden för att kunna inhysa den stigande befolkningen. Luleå steg från

---

⁴ Hedborg, 1988

⁵ De processer som avses är först och främst Bessemerprocessen från 1856, uppkallad efter Sir Henry Bessemer. Denna process effektiviserade framställningen av stål så att mer stål kunde produceras på mindre tid än tidigare. I och med Bessemerprocessen blev stålet till ett billigt och populärt material som började användas till både fler och större användningsområden så som byggnader, fartyg, järnvägar osv. En annan viktig process utvecklades i Bessemerprocessens kölvatten och var en särskilt viktig komponent för bl.a. norra Sverige. Processen i fråga är Thomas-Gilchristprocessen och kom 1878 efter ett samarbete mellan Sidney G. Thomas och Percy C. Gilchrist. Det speciella med denna process var att den kunde nyttja fosforhaltig malm, vilket t.ex. Bessemerprocessen inte kunde. (Hansson, 2002, s. 385f) Eftersom norra Sveriges malm innehåller mycket fosfor var det genombrott som Thomas-Gilchristprocessen innebar av stor vikt för exempelvis Luleå och de andra platser som berördes av att malmen nu kunde användas i kommersiella syften (Hansson, 1998, s. 48f)

⁶ Larsson, 1997

och med 1890-talet in i en ny fas i sin egen historia., och formades på sätt och vis under denna tid till Norrbottens ledande stad.⁷

Syfte

Syftet med uppsatsen är att utifrån verksamheten i Luleå stads hälsovårdande myndigheter kring sekelskiftet 1900 utreda på vilket sätt Luleå och dess befolkning påverkades utifrån ett sanitets- och hälsoperspektiv av den befolkningsökning som uppstod kring 1890-talet.

Frågeställningar

De frågeställningar jag har valt i försök att uppnå syftet är

- * Vilka sanitets- och hälsoområden behandlades i Hälsovårdsnämndens protokoll och hälsovårdstillsyningsmannens rapporter?
- * Vilka förändringar av fokus fanns i dessa protokoll och rapporter över tiden?
- * Kan vi knyta eventuella förändringar till befolkningsökningen?
- * Kan vi dra några slutsatser om huruvida Luleå stad prioriterade sanitets- och hälsofrågor eller ej?

Med dessa frågeställningar hoppas jag få en bild av hur Luleå och dess befolkning påverkades utifrån ett sanitets- och hälsoperspektiv av 1890-talets befolkningsökning.

Avgränsningar

Jag har valt att koncentrera mig på de sanitets- och hälsorelaterade förändringar som uppstod i Luleå pga. befolkningsökningen under tiden 1890 till och med 1910. Den mest signifikanta befolkningsökningen ägde rum under den första halvan av detta 20 åriga tidsspänn, men min tanke är att även undersöka de närmast åtföljande åren för de

---

⁷ Lundholm och Nyström, 1990, s. 50

eventuella följder som denna befolkningsökning förde med sig. Av tidsbrist har jag tvingats avgränsa mig till att endast undersöka en myndighets verksamhet, istället för att undersöka flera källor. Om tid funnits hade det säkert givit en mer omfattande och tydligare bild av det sanitära och hälsomässiga läget i Luleå under sekelskiftet 1900 om jag som komplement till hälsovårdsnämndens handlingar även undersökt t.ex. handlingar från drätselkammaren eller dagstidningar från denna period.

Metod och källor

I denna uppsats gör jag en kvalitativ undersökning av otryckta källor i form av hälsovårdsnämndens protokoll och hälsovårdstillsyningsmannens rapporter under vald undersökningsperiod. Dessa finns på stadsarkivet i Luleå.

Jag har utgått från Donald Worsters, en av det internationella forskarsamhällets mest framstående miljöhistoriker, teori om miljöhistoriens tre analysnivåer. Den första, "natural environments of the past", har att göra med naturen och dess historia. Det är ett sätt att försöka utröna olika organismers plats i vederbörande miljö. Det kan röra sig om att studera en viss organism och dess påverkan av omgivande påfrestningar eller skillnader mellan vissa djur eller växter inom ett specifikt område. Den andra nivån beskriver människans kulturer och dess relation och påverkan på och av naturen. I människans försök till produktion är omgivande natur av vikt. Begreppet "natur" är väldigt brett och berör i det här fallet områden som klimat, bördighet, växtlighet osv. Worster tar upp exemplet hur eskimåer på nordpolen inte odlar sin mat, utan tvingas jaga för att kunna överleva. Det beror alltså på vederbörande miljöns beskaffenhet. Men även människans produktion har påverkan på naturen, vilket bl.a. dagens miljöproblem vittnar om. Utifrån detta perspektiv kan människan genom sin produktion/försök till försörjning göra åverkan på sig själv, i form av sanitära problem och ohälsa. I detta läge bör människan betraktas som en del av den natur som drabbas. Den tredje och sista av nivåerna, "Perception, ideology, and value" tar upp de många variationerna av begreppet "natur". Vad vi menar med "natur" beror på vem vi är, var vi bor, vilken status vi har, vilken tro eller ideologi vi har. För att få full förståelse för miljöhistoria måste detta tas i

beaktande. I denna uppsats utgår jag från Worsten andra analysnivå då det är just de hälso-/sociala- effekterna av människors försök till produktion/försörjning i Luleå vid sekelskiftet 1900 som jag avser utreda.⁸

Eftersom jag utgått från hälsovårdsnämndens protokoll och hälsovårdstillsyningsmannens rapporter kan källmaterialet ur någon aspekt betraktas som lätt vinklad. De rapporter jag har tagit del av tar givetvis upp det allmänna sanitära⁹ läget i staden, men med en tyngdpunkt på vad som behövs förändras och förbättras. Alltså kan mycket som var väl fungerande med en godkänd sanitär nivå ha lämnats utanför protokollets punkter. Därför finns en möjlighet att Luleås hälsotillstånd kan verka värre därän än vad som var fallet. Det kan även konstateras att jag i min analys fokuserat på de negativa hälsoeffekterna under perioden, vilket naturligtvis också påverkat den bild som förmedlas här. Jag har också redan tidigare framhållit att materialet hade kunnat breddats för att göra analysen större och bredare.

Vad gäller källmaterialet för undersökningsperiodens senare år, har jag pga. tidsbrist tvingats rationalisera genomgången av detta. Således har jag endast läst sammanfattande utdrag av tillsyningsmannens verksamhet från 1907, 1908 och 1909 och inte rapportjournalerna från 1908-1910. Vidare har jag endast gått igenom vartannat år av hälsovårdsnämndens protokoll från 1900-1910.

Slutligen bör noteras att det varit svårt att läsa all skriven text i gällande protokoll och rapporter, vilket inneburit att det har lämnats luckor i källmaterialet. Här finns alltså en risk att jag gått miste om någonting som hade kunnat vara av vikt för min uppsats.

För vidare källdiskussion - se under "En inledande översikt av myndighetens verksamhet".

---

⁸ Worster, 1988

⁹ Jag använder i uppsatsen både begreppet "sanitär" samt "hälsa", där begreppet "sanitär" används i en bredare bemärkelse än "hälsa". En sanitär olägenhet behöver inte innebära fara för hälsan, men kan göra det. En avfallshög är t.ex. en sanitär olägenhet, men inte nödvändigtvis ett hot mot hälsan. Kopplingen mellan "sanitär" och "ohälsa" var dock starkare under den period jag undersöker. Dagens bakteriologiska kunskap fanns inte tillgänglig då och smuts och avfall betraktades i regel som ett rent hälsoproblem.

Tidigare forskning

Anders Berglund har år 2005 skrivit C-uppsatsen "Luleå malmhamn", som behandlar malmhamnen i Luleås historia från 1888 t.o.m. 1965. Här har han beskrivit den befolkningsökningen som följde, dock har hans fokus varit på malmhamnen som sådan och de tekniska frågor detta innebär. Förutom den uppsatsen behandlas 1890-talets befolkningsökning mest kortfattat i olika böcker om Luleå eller Norrbotten, däribland "Luleå förr och nu" av Kjell Lundholm och Maurits Nyström och "Luleå stads historia 1621-1921" av Steckzen. "Glimtar ur hälsovårdsnämndens protokoll 1875-1975" är skriven av Lars Lundgren och gavs ut i samband med nämndens 100 års jubileum. Den behandlar protokollen under 1875-1975, med fokus på de delar som lyfter fram hälsoaspekterna, snarare än de sanitära aspekterna.

Lämnar vi Luleå och Sverige behandlas hälsoeffekterna av industrialisering och befolkningsökning i amerikanska städer under samma period av miljö- och urbanhistorikern Joel Tarr. Se exempelvis "The search for the ultimate sink: urban pollution in historical perspective".

Nedan följer en genomgång av verksamheten i Luleå stads hälsovårdande myndigheter under perioden 1890-1910 (Avsnitt 2). I det nästföljande och sista avsnittet (Avsnitt 3) besvaras i möjligaste mån mina uppställda frågeställningar i en slutdiskussion (se Sammanfattande diskussion.)

Avsnitt 2

En inledande översikt över Luleå stads hälsovårdande myndighets verksamhetsområden under perioden 1890-1910¹⁰

Under 1890-talet består hälsovårdsnämndens protokoll i huvudsak av ett antal återkommande punkter som utgör den första delen av varje nytt inledande år. Dessa punkter berör frågor som är relevanta för Luleå, så som t.ex. tillgången på vatten i staden, avlägsnandet av avträdesämnen, sopor och hushållsanfall från staden, hur många som dött under året samt vad dödsorsakerna varit, eventuella åtgärder i bostäder rörande t.ex. ”luftvexling” samt eventuella åtgärder rörande ”farsoter och smittosamma sjukdomar”. Förutom dessa regelbundna punkter behandlas i början av 1890-talet mycket om den oro som finns angående de smittosamma sjukdomars och epidemiers dåvarande framfart. Nämnden skickar även in allmän information till stadens tidningar där det varnas för dessa smittosamma sjukdomar och epidemier samt tips för förhindrande av dess spridning. I samband med dessa hälsorelaterade orosmoment som hotar staden anser hälsovårdsnämnden att Luleås epidemisjukhus är i dåligt och otidsenligt skick och att Luleå är av behov av ett nytt. När ett sjukhus senare byggs 1894 stillas dock inte frågan speciellt mycket, utan fortgår på ett liknande vis, om än mer sällan. Orsaken är att nämnden fortfarande fann sjukhuset otidsenligt då det var färdigt. Förutom frågor rörande epidemisjukhuset tas det upp allmänna anmärkningar eller förfrågningar. Anmärkningarna kan röra sig om en mängd olika saker, allt från familjer som hyser in folk i uthuset till yrkesmän som bedriver osanitära verksamheter. Förfrågningar som inkommer till hälsovårdsnämnden kommer bl.a. från invånare som önskar föda upp svin, öppna en matvarubutik eller liknande verksamheter som kräver kontroller av hälsovårdsnämnden.

Från och med januari år 1900 tillsätts en speciell hälsovårdstillsyningsman som skriver rapporter om det arbete han utför, vilket innebär inspektioner i och på gårdar, bostäder,

---

¹⁰ Avsnittet bygger på: Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll A1:1 1875-1915; Rapportjournaler D7:1 1900-1906; samt på Utdrag ur Rapportjournaler från 1907, 1908 och 1909

matvaruaffärer, fabriker, bagerier, järnvägsstationen, tullpackhuset, saluhallen osv. De första två åren tjänstgjorde Rosén som tillsyningsman. Under de åren behandlades var månads verksamhet för sig eller parvis på en eller ett par sidor vardera. Dessa år låg fokus i huvudsak på problematiken med dåliga födoämnen och sjukliga förändringar på djur. Födoämnen i fråga är som regel kött som blivit skämt eller som kommer från djur som varit sjuka då de slaktats. Många leveranser av dessa typer av varor kommer in i staden via järnvägen, men beslagtas i bästa fall av tillsyningsmannen. Från och med när Wilhelm Oscarsson tog över tjänsten som tillsyningsman i september 1902 blev rapporterna betydligt längre och behandlade fortfarande födoämnes- och djurfrågan till stor utsträckning, men störst plats fick numera stadens gårdars hälsomässigt dåliga skick. Denna fråga innefattar främst problem med orena, stökiga gårdar samt otillfredsställande skötta avträden. Problematiken med ostädade gårdar, bortforsling av avfall samt orena avträden är någonting som från och med 1903 kommer behandlas i stort sätt under hela min undersökningsperiod. Men även andra eventuella problem med de övriga platserna vars inspektioner regelbundet görs fyller sidorna i tillsyningsmannens rapporter. Det kan röra sig om matvarubutiker, bagerier, korvfabriker, saluhallen och dylikt som helt enkelt är i ett ohälsosamt skick. Även det är frågor som kommer hålla i sig under de åren jag undersöker.

Efter 1900-talets inbrott handlar hälsovårdsnämndens protokoll mycket om epidemisjukhuset, som nämnden omkring denna tid anser vara tidsenligt. Det som behandlas är främst de administrativa delarna i skötandet av sjukhuset, bl.a. frågor som rör löner, ledigheter, inkopplande av telefon osv. I början av 1900-talet tas näst intill ingenting av det som hälsovårdstillsyningsmannen skriver om i sina rapporter upp, men börjar förekomma oftare och oftare under 1900-talets första årtionde. De av tillsyningsmannens rapportinlägg som väljs ut och noteras i nämndens protokoll torde vara de som nämnden finner mest allvarliga och viktiga. Dessa följs ofta åt av en fastslagen åtgärd, t.ex. böter till den eller de personer som berörs. Hälsovårdsnämnden sysslar fortfarande med att skicka ut allmän information i stadens tidningar, dels angående smittosamma sjukdomar, men även om gårdsstädning. Man kan även märka att Luleå i och med 1900-talets intåg har stigit in i en modernare tid, då det oftare

förekommer protokollinlägg rörande vattenledningar, telefoner, avloppssystem osv.

Vad som framstår som klart vid läsning av dessa protokoll och rapporter är att till hälsovårdstillsyningsmannen, i och med hans inspektioner i stadens olika delar, i detalj ges en uppfattning av stadens sanitets- och hälsoproblem på individnivå. Han möter de hälsoproblem som invånarna dagligen mötte. Det är han som undersöker de latrinfyllda avträdena, det skämda köttet, de av slask och köksavfall fyllda gårdarna. Detta medan hälsovårdsnämnden är den styrande och administrativa handen som, i och med tillsyningsmannens övertagande av de nyss nämnda arbetsuppgifterna, kan fokusera på andra, och således större, frågor. Som t.ex. byggandet och skötandet av epidemisjukhuset.

Vad jag har försökt ta vara på i källmaterialet är först och främst de vid upprepade tillfällen återkommande områdena, såsom exempelvis klagomålet på epidemisjukhuset och oron för smittsamma sjukdomar kring 1890-talet samt den dåliga gårdsrengöringen omkring åren efter 1900. Genom att studera de problem som behandlades på en återkommande basis bör periodens mest allvarliga problem bli synliga. På så vis utreds vad som måste ha varit en börda för en stor del av stadens befolkning över en längre tid under undersökningsperiodens gång, snarare än sporadiska incidenter som berört någon enskild individ. Vidare har jag valt att lyfta fram de exempel på olägenheter som målas upp tydligast. Tillsyningsmannen skriver t.ex. väldigt omfattande om vissa stökiga gårdar och mindre omfattande om andra. För att få en bättre förståelse för hur situationen såg ut har jag i regel återgett exempel från de mer omfattande rapportinlägg som förtydligar problemet ifråga. Jag har dessutom valt ut de delar av nämndens rapporter och protokoll som behandlar diverse sanitära och hälsomässiga problem i staden och utlämnat andra delar i källmaterialet som t.ex. handlar om ersättningar till barnmorskor som jobbar på epidemisjukhuset, ersättning till hälsovårdsnämndens anställda desinfektör, regelbundna analyser av fetthalter på mjölk, att blanketter har låtits tryckas upp för anmälningar av epidemiska sjukdomsfall i staden samt angelägenheter rörande fosterbarn. Här och var tas i både hälsovårdsnämndens protokoll och tillsyningsmannens rapporter upp ämnet fosterbarn. De räknar upp hur många det finns och ger lite information till de som tar hand om fosterbarnen.

I det följande (vad gäller avsnitt 2) börjar jag med att behandla de större sanitära och hälsomässiga problem som i protokollen och rapporterna uppges fanns i Luleå under min valda undersökningsperiod. Därefter behandlar jag till dessa problem starkt relaterade faktorer, så som Luleås befolknings dåliga kunskaper och ovillighet samt Luleås eventuella låga prioritering på sanitets- och hälsofrågor.

Luleås sanitära och hälsomässiga problem

Avträdesrenhållningen

De sanitära och hälsomässiga problem som förekommer på Luleås befolknings egendomar under min valda tidsperiod, 1890-1910, är av flera olika slag. Dock har en stor del av gårdarnas dåliga hälsomässiga status att göra med renhållning av avträdena, dvs. utedassen. Exempel på hur dessa avträden kunde se ut finns det många av i hälsovårdstillsyningsmannens rapporter. Till tillsyningsmannens arbetsuppgifter hörde bland annat att inspektera varje gård och fastighet inom staden varje månad. Till sin hjälp, finns att läsa i tillsyningsmannens 1907 års rapport, hade han ett antal poliskonstaplar inom respektive renhållningsområden. Den 15 juni 1903 gör hälсотillsyningsmannen Oscarsson en inspektion på egendom nummer 5 i kvarteret Göken. Han finner gödsellider så överfulla att flytande orenheter svämmar över och flyter via stalldörrarna ut på gården. På samma egendom undersöks avträdena där det visar sig vara problem med otäta kärl. Det betyder att både "tunna som fasta exkrementer"¹¹ runnit ut på golvet. "Lukten var nästan outhärdlig"¹² tillägger han efter nämnda beskrivning. Den här gården är som tidigare nämnt inte ensam om dessa problem. Problemet rörande avträdesrenhållningen verkar ofta ha att göra med otäta kärl, saknade underlag eller överfulla avträden som helt enkelt inte tömts i tid.

---

¹¹ Rapportjournaler, 1903, juni #102

¹² Ibid

Ibland uppges problemet vara att kärlet och sittbrädet är placerade långt ifrån varandra i höjd. Ibland flera meter, vilket medför att en hel del hamnar utanför kärlet. Bland annat har det vid ett tillfälle i tillsyningsmannens rapporter uppgetts att egendomens avträde befann sig en trappa upp, men att kärlet befann sig på nedre botten. Ofta beskrivs vid dessa olika situationer hur urin och latrin runnit ut på golvet och skapat en hemsk stank.¹³

Den första tillsyningsmannen arbetade från år 1900 till 1902, och i hans rapporter finns inte så mycket skrivet om problematiken med avträdesrenhållningen. Kring tiden i och med nästa tillsyningsmans, Oscarsson, tillträde till tjänsten uppkommer problemen oftare i rapporterna. Det verkar nästan som att det är vid denna period, dvs. omkring 1903 till 1906, som problemen är som värst. I tillsyningsmannens rapportjournal från 1907 skriver han att det inom avträdesrenhållningen har gjorts "åtskilliga" anmärkningar under årets lopp. Detta till trots menar tillsyningsmannen att resultatet varit bättre än föregående år. Han tror det beror på den mängd åtal och förelägganden som hälsovårdsnämnden utfärdat sommaren innan. Att dessa typer av problem fanns innan Oscarssons tillträde finns det däremot ingen tvekan om.¹⁴ Problem med avträden och avfall har varit ett återkommande problem under hela min valda undersökningsperiod.

Slask

Problem angående Luleå befolknings gårdsrengöring har alltid nämnts i nämndens protokoll, men i och med 1902 och framåt tycks problemen öka. Själva städningen och renhållningen av gårdarna tycks vara allmänt dålig. Ett problem som ofta nämns, speciellt i och med tillsyningsmannens 1903 års rapport, är att det ofta förekommer flera lass med "slask" på gårdar. Ordet "slask" förekommer regelbundet i protokollen och rapporterna och dess verkliga innebör lämnas outhärdad i källorna, dock står det klart att det är någon form av orenlighet som av sanitära och hälsomässiga skäl inte bör vara utslängd på gården. Man får gissa att det är olika typer av orena vätskor, som diskvatten t.ex., och diverse hushållsavskräden. Slasket är ofta bara utslängt på sin egen gård av

---

¹³ Rapportjournaler, 1903

¹⁴ Rapportjournaler, 1900-1906

egendomsinnehavaren, ofta nämns det i rapporterna att slasket är blandat med latrin och köksavfall och luktar dåligt. I rapporterna från tillsyningsmannen framgår det även att slasket ofta rinner ut på granngårdarnas tomter. Ibland är t.o.m. slasket slängt direkt på granngårdarnas tomter i smyg. I januari 1905 skriver tillsyningsmannen om fru Kristina Karlsson som under natten eller tidigt på morgonen bär ut sitt ”illaluktande” slask och slår ut dem på tomter som disponeras av fru Erika Burman. Dock tycks det som att det slask som förekommer på gårdarna ibland har att göra med trasiga och otäta slasktunnor. Från dessa har det inte sällan läkt ut till gårdsplanen.¹⁵

När det gäller problematiken med slask och gårdsrenhållningen beskrivs alltså ofta, speciellt i tillsyningsmannens rapporter, hur detta slarv skapar en illaluktande stank, som ofta sprids längre än vad som är önskat. Vid en inspektion den 9:e februari 1903 fanns på en egendom en ca 6-8 lass stor ”hög af slask“¹⁶. En del uppges ha flutit in på angränsande tomter. Det fanns även en mängd latrin bland slasken och gav gården ”ett högst snuskiigt utseende”¹⁷. En annan av tillsyningsmannens rapporter beskriver ett fall där en slasktunna inte tömts på länge och hur det bidragit till en stor mängd mask i tunnan samt en illaluktande stank. Dessa problem finns praktiskt taget under hela min undersökningsperiod, dock, som redan nämnts, med extra fokus från 1903 och framåt.

Avfallsproblem

Omkring år 1900 började Luleås snabba befolkningsökning lugna ned sig. Nu är det befolkningsmässigt sätt expanderade Luleå ett faktum och det tycks som att konsekvenserna inte låter sig väntas på. Det torde därför inte vara konstigt att sop-, avfalls- och avträdesfrågor utgör en stor del av rapporterna från början av 1900-talet. Befolkningen kommer visserligen fortsättningsvis att öka under kommande år, men med en betydligt stabilare och subtilare ökning än under den tio års period som slutade i och med 1900-talets intåg.¹⁸ Tillsyningsmannens rapport från 1907 är det längsta av

---

¹⁵ Rapportjournaler, 1900-1906

¹⁶ Rapportjournaler, 1903, februari #9

¹⁷ Ibid

¹⁸ Larsson, 1997

rapporterna, och hela året behandlas i en enda lång journal, tillskillnad från andra år som delar rapportjournal med några andra årtals årsrapporter. I denna 1907 års rapport står det mycket och relativt ingående om avfallsproblemen. Redan i hälsovårdstillsyningsmannens rapport från 1903 tycks avfallsproblemen ha ökat i omfattning mot tidigare. Problemen existerar alltså före 1907, men verkar i och med den ovanligt utförliga beskrivningen av problemet och dess orsaker ha förvärrats åren omkring 1907. I hälsovårdsnämndens protokoll från år 1890 däremot, det vill säga just när befolkningsökningen hade sin början, och några år framåt, ges inte samma allvarliga bild av problemet med avfall och sopor som hälsovårdstillsyningsmannens senare rapporter beskriver. Under den årligt återkommande punkt som berör problemet i fråga framläggs i de nyss nämnda protokollen från 1890-talet som regel endast en smal strimma text. Ofta exakt samma text, nämligen om att en slags avfallsförbrännings ugn finns belägrad utanför den bebyggda delen av staden. Där bränns allt brännbart avfall. Det icke brännbara avfallet läggs i komposthögar. Husägare hämtar sedan avträdesämnen som används till gödsling av jorden. Det är inte helt olikt dagens sopsortering med andra ord. Förutom denna återkommande text behandlas visserligen både avfalls- och avträdesproblem, men inte i samma omfattning som senare år. Ett undantag är dock år 1890 som faktiskt behandlar en ganska stor mängd anmärkningar och anmälningar av befolkningens avfallshantering och renhållning av deras avträden. Det tycks främst vara problem med de kärl som används i samband med uppsamling och bortforsling av avfall och avträdesämnen.

De dåliga kärlen är under hela min undersökningsperiod ett ständigt förekommande problem. I tillsyningsmannens rapporter från 1907 skriver han att anmärkningar "tidt som oftare förekommit"¹⁹ och att det speciellt rör sig om "försummelse uti bortforsling af köksavfall ock dessas uppsamling i olämpliga kärl."²⁰ Problemen med avfalls- och sophantering verkar, precis som tidigare, vara av flera olika slag, men nu diskuteras mer ingående vad problemen består av och beror på. Bland annat tycks problematiken med avfallen bero på att gårdsägarna inte slänger sitt avfall i tid. Orsaken uppges vara att

---

¹⁹ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

²⁰ Ibid

dessa väntar tills de samlat ihop ett ordentligt lass avfall innan åkare anlitas. Detta beror sannolikt på “sparsamhetsskäl”, men följderna blir att avfallet kan få ligga framme under långa perioder. Rapporten beskriver att avfallet ofta får stå så pass länge att det både ruttnar och jäser samt sprider “omkring sig en högst vedervärdig stank”²¹. Det är lätt att förstå, precis som hälsovårdstillsyningsmannen vidare beskriver det, att ett sådant scenario innebär att flugor i massor både dras till, samt lägger larver i avfallet. Luleås befolkning bor som regel ganska tätt inpå varandra omkring denna tid, vilket vi delvis finner vittnesmål om redan i hälsovårdsnämndens protokoll från 18 november 1892 där det talas om problematiken rörande isolering vid smittsamma sjukdomar och epidemier. De menar, i denna skrivelse som är menad till stadsfullmäktige, att de flesta familjer i samhället inte är så “lyckligt lottade”²² med utrymme sinsemellan. En annan sida av problemet är, precis som med avträdesrenhållningen, kärlden som avfallen ska samlas i. I rapporterna från 1907 tycks det i varje fall som att befolkningen inte har några lämpliga kärll till dessa olika ändamål. Storlekarna på kärlden varierar och vad som är värre är att de ofta är trasiga. Hälsovårdstillsyningsmannen skriver att kärlden till och med saknar botten ibland. Befolkningen har för sitt avfall tagit de kärll de har haft tillgång till.

Strömmingskaggar och sockerfat nämns som exempel på detta i rapporten.

Hälso- och tillsyningsmannen menar att en entreprenör borde hantera bortforslingen av köksavfall och sopor, inte gårdsägaren själv. Den lösningen skulle innebära att det tidigare nämnda problemet med att gårdsägarna låter avfallet ligga framme för länge av sparsamhetsskäl skulle förhindras, och avfallet skulle därigenom föras bort i tid.²³

Oscarsson summerar i 1907 års rapporter det gångna året som gått, och finner att 300 rapporter angående försummelse av gårdsrenhållning lämnats till allmänna åklagaren. 120 skriftliga förelägganden har tillställts respektive fastighetsägare, även det på grund av försummelse av gårdsrenhållning.²⁴

---

²¹ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

²² Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll 1892, 18 november #1

²³ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

²⁴ Ibid

Bostadsfrågan

I takt med att befolkningen ökar i Luleå från och med 1890 verkar befolkningen bo allt tätare, vilket torde försvåra de problem som redan fanns, så som avfallshantering, gårdsrengöring, avträdesrengöring osv. Desto tätare folket bor desto mer avskräden, smuts och lort torde finnas i det området. Dessutom bör det även bli mindre plats över för vardera invånare att hålla ordning i. I början av 1890 verkar inte bostadsfrågan speciellt problematisk. Först 1893 får "bostäder" en egen rubrik i den regelbundet återkommande redovisning som i hälsovårdsnämndens protokoll introducerar varje nytt år och behandlar de sanitets- och hälsofrågor som är relevanta för staden. Därförinnan har bostadsfrågan endast tagits upp kortfattat i en av flera underrubriker med namn "för helsan rådliga boningslägenheter", under rubriken "Åtgärder rörande"²⁵, dock som regel utan några kommentarer. 1893 bör nämnden däremot ha funnit det lämpligt att tilldela bostäder en egen rubrik, "Bostäder", med underrubriken "hälsorådliga; överbefolkning; åtgärder".²⁶ En viss överbefolkning tycks här ha märkts av med tanke på att "överbefolkning" lades till underrubriken. Dock är det fortfarande lugnt på kommentarer angående detta fram till 1895, då det noteras att fem bostadslägenheter har förbjudits att hyras ut eftersom de inte var "hälsorådliga". Från och med nu förekommer det oftare att ohälsosamma och osanitära lägenheter tycks ha hyrts ut till befolkningen. 1899 skrivs det dessutom under Bostädernas underrubrik att trots den livliga byggnadsverksamhet som ägt rum inom staden under året "finns dock fortfarande trångboddhet bland arbetarbefolkningen"²⁷. Det är något som fortsätter att stå under samma punkt i flera år. Under resterande 1900-tal nämns inte bostadsfrågan nämnvärt i protokollen. Det tycks inte som att Luleå under större delen av perioden från 1900 till 1910, av nämndens protokoll att döma, lider av befolkningstäthet. Däremot finner vi i tillsyningsmannens rapporter ett flertal rapportinlägg som tyder på att det fortfarande finns problem med bostadsfrågan. Det är problem som snarare rör bostädernas dåliga sanitära och hälsomässiga standard än överbefolkning, men även tecken på trångboddhet finns i hans rapporter. I maj 1903

---

²⁵ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1890, 28 februari #5, Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll 1891, 26 februari #5 och Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll 1892, 27 februari #5

²⁶ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1893, 16 februari #6

²⁷ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1899, 10 februari #6

inspekterar Oscarsson fastighet nr 3 i kvarteret Sillen, och finner att det i det där belägna avträdet endast finns ett klosettrum, trots att det inom gården bor 13 familjer. Det framgår från hans rapportinlägg att de boende ofta måste stå i kö för att få tillträde till det. Han anser det även “olämpligt” att man för att komma till avträdet måste passera över en spång som är liggande över en grop som är ca 10 fot djup, “hvari man med hvarje steg befarar att störta ned”²⁸. Från samma månad har Oscarsson funnit att vid en egendoms uthus beboddes av en “gubbe vid namn Lindvall”²⁹ och dennes son. Det framgår att detta uthus har hyrts ut till dem av gårdsägaren. Oscarsson menar att uthusets utseende gör att det ej får användas till “människoboning”. “Dess osnygghet trotsar all beskrivning och den stank och lukt som rådde därinne var nästan outhärdlig”³⁰ skriver han därefter i samma rapportinlägg. Han frågar sig även varför någon bor på detta sätt, då det för närvarande inte råder brist på bostäder. I 1908 års rapportjournal skriver Oscarsson att en del hus t.o.m. står obebodda i bostadsområdet Östermalm. Trots detta finns i samma rapportjournal från 1908 en notering att sju lägenheter, som Oscarsson benämner som “källarvåningar”, bebos av fattiga människor för en billig hyra på 5 kronor per rum och månad. En av lägenheterna blev i och med detta förbjuden att hyras ut som bostad för människor.³¹

I mars 1905 gör tillsyningsmannen en inspektion i gård nummer 2 i kvarteret Fenix, efter att ha mottagit klagomål från där boende personer. Klagomålen omfattade flera olika sanitära och ohälsosamma bristfälligheter i gården. Det uppgavs finnas en klosett med så dålig ventilation att latrindoft tränger ned till ett skafferi där det lagras mat. Det hade även klagats på att vattnet var grumligt och orent samt att brunnsvattnet innehöll maskar. Oscarsson kunde under sin inspektion inte se några maskar, men fann dock att vattnet var smutsigt och brunnen ej “varit rengjord på många år”³². Förutom detta hade slaskboden svämmat över flera gånger under vinterns gång, och dess innehållande orenligheter hade därmed flutit ut till gården.

---

²⁸ Rapportjournaler, 1903, maj #68

²⁹ Rapportjournaler, 1903, maj #28

³⁰ Ibid

³¹ Utdrag ur Rapportjournaler, 1908

³² Rapportjournaler, 1905, mars #10

På många ställen i tillsyningsmannens rapportjournaler finns det exempel på gårdar vars allmänna standard är låg. I april 1904 finner Oscarsson ett golv i egendom nummer 3 i kvarteret Staren i så bristfälligt skick att han finner egendomen olämplig som lägenhet. Golvet beskrivs ha stora hål som täckts med lösa brädlappar. Oscarsson noterar att golvet ligger under markplan och uppger att det under källarvåningen har trängt upp vatten genom hålen i golvet till rummet. Det är inte det enda klagomålet som förekommer angående egendomars golv. Det finns här och var i tillsyningsmannens rapportjournaler under åren, och berör oftast antingen dess dåliga och trasiga standard eller att vatten trängt in i rummet genom golvet.³³

Även om det kanske inte råder bostadsbrist i Luleå efter befolkningsökningen tycks det fortfarande finnas problem med bostädernas skick. Detta trots den "livliga byggnadsverksamhet" som ägt rum i staden i ett flertal år. Problemen med bostäderna verkar ofta präglas av de tidigare nämnda problemen med bland annat avfallshantering och avträdeshantering. Men även problem med täthet och dåliga golv är aktuella under denna tid. Det kan ha varit svårt för Luleå att ordna bostäder åt alla som behövt under perioden av befolkningens snabba ökning, och med pressen av en ökad tät boddhet i ryggen kanske den snabba byggnationen kan ha gjorts lite för snabbt, att kvalitén har fått vika för kvantiteten. I tillsyningsmannens rapportjournal från 1908 finns ett inlägg som på sätt och vis stödjer denna tes, då det framgår att det finns anmärkningar på en del av avträdenas isolering. Oscarsson anser däremot att han saknar befogenhet att anmärka på detta, med tanke på att dessa byggnader är godkända av byggnadsnämnden. Han önskar dock att hälsovårdsnämnden ska granska ritningar till framtida byggen så att "dylika konstruktionsfel"³⁴ slipper uppstå. Ett annat rapportinlägg som kan antas peka på byggnationsbrister i Luleå finns att läsa i tillsyningsmannens rapportjournal från 1909, där han kommenterar bostadsområdet Bergviken; "Detta samhälle är byggdt utan tillstymmelse till ordning. Gårdarna ligga om hvarandra i ett formligt kaos. Några gator finnes ej. Dräneringen sker genom öppna diken hvilka mången gång leder rätt över

---

³³ Rapportjournaler, 1900-1906

³⁴ Utdrag ur Rapportjournaler, 1908

grannens tomt.”³⁵

Djurhållning och garveri

Inom vissa sektioner inom verksamheterna i Luleå omkring sekelskiftet 1900 kan man ana att slarv ligger bakom de hälsosamma olägenheterna, men i vissa fall är det nog även andra faktorer som försämrar Luleås renlighet. Exempel på det kan vara att innevånare kring denna tid har svin på vanliga gårdar i staden. Resultatet av en sådan situation verkar enligt många av tillsyningsmannens rapporter, bli att det luktar väldigt starkt och att grannarna och förbipasserande får lida av det. Grannar till det “osnygga” svinhus som inspekterades av hälsovårdstillsyningsmannen i juli 1903 uppgav att det ej gick att öppna fönsterna eftersom “rummen då genast fylles af den vedervärdiga lukten.”³⁶ Många liknande exempel finns där svinhållning skapar en otrevlig atmosfär i Luleå. Detsamma gäller garverier, vars placering i staden tillsammans med dess smutsiga verksamhet, verkar betraktas som ett sanitärt problem i Luleå vid denna tid. I maj 1903 inspekterar tillsyningsmannen ett garveri i Bergviken. Han skriver “från dessa afskrädeshögar utströmmar en vidrig lukt som, i anseende till att de äro läggande tätt intill allmänna landsvägen, redan nu är synnerligen besvärande för dem som nödgas passera förbi platsen, samt ännu mer för den som bo därintill”. Han fortsätter med att notera att det vore en “pesthåla” om vädret vore varmare.³⁷ Redan samma månad i samma rapportjournal skrivs om ytterligare ett garveri, som hade stora upplagda högar av förbrukad bark samt andra garveriafall. Det ger, enligt tillsyningsmannen, tomten både ett osnyggt utseende och en “osund” lukt.

Dessa nämnda problem med exempelvis svinhus och garveri som uppstår kan betraktas som en konsekvens av att gammalt möter nytt. Att inneha svin mitt i staden på detta vis var ett arv från gamla dagar, men i takt med att staden växer och folk bor tätare blir olägenheterna inom verksamheterna mer sanitärt påtaglig. Tanken att föda upp grisar mitt i Luleå, eller någon annan stad av ungefär samma storlek, idag känns väldigt främmande.

---

³⁵ Utdrag ur Rapportjournaler, 1909

³⁶ Rapportjournaler, 1903, juli #191

³⁷ Rapportjournaler, 1903, maj #49

Ohälsa på stadens offentliga och yrkesmässiga platser

Mycket tyder alltså på att Luleå stads invånare misskötte gårdsrengöringen under en period av flera år. Det är dock inte endast de enskilda invånarnas gårdar som är subjekt för den osanitära vanskötsel som så ofta beskrivs i tillsyningsmannens rapporter. Även stadens offentliga platser och yrkesmässiga byggnader är drabbade. Saluhallen, som omkring sekelskiftet 1900 utgjorde ett viktigt handelscenter för boende i Luleå, är ett exempel på en sådan plats. Matvaror kunde man köpa på fler ställen än i saluhallen, bl.a. i matvaruaffärer eller av kringresande försäljare. Men saluhallen, liksom även matvarubutikerna, skiljde ut sig därför att där gjordes regelbundna inspektioner på både de produkter som såldes samt lokalen allmänt, i alla fall efter år 1900, av tillsyningsmannen. Trots det tycks renligheten i saluhallen kunna ifrågasättas. I juni 1903 beskriver tillsyningsman Oscarsson Luleås saluhalls dåliga tillstånd. Många "stående handlare"³⁸ har klagat på saluhallens bristande renhållning, och Oscarsson är inte sen med att instämna. Han menar dessutom att han tidigare varit i kontakt med saluhallens föreståndare angående just hallens ohälsosamma tillstånd, men detta tillägger han har inte gett några resultat. Problemet med saluhallen är att själva städningen tycks skötas på ett mycket slarvigt sätt. Det sopas dåligt, uppges det i rapporten, och det skuras "aldrig". Istället stänker man ut vatten på golvet ibland. Oscarsson menar däremot att denna behandling endast förvärrar den sanitära miljön i saluhallen. Orsaken är att smutsen på golvet med tiden blivit till en tjock skorpa, "som murbruk"³⁹ tillägger tillsyningsman Oscarsson, vilket gör att vattnet endast löser upp smutsen delvis, och med andra ord alltså inte helt och fullt som vore önskvärt. Dessutom kan vattnet inte rinna undan, utan blir liggandes kvar. Resultatet tycks således bli att vatten, som blivit smutsigt från saluhallens mycket smutsiga och halvt uppluckrade golv, ligger och sprider en illaluktande odör istället för att rena hallen. Lukten uppges i rapporten vara så pass illa att "personer som kommit in hallen fått kväljningar och måst gå därifrån."⁴⁰ Samma rapport som beskrev den bristande renhållningen nämner också förekomsten av stinkande fisklådor och en

---

³⁸ Rapportjournaler, 1903, juni #170

³⁹ Ibid

⁴⁰ Ibid

dålig ventilation. Dessutom ges i en rapport från december 1902 ett önskemål om att montera en mängd lådor som är tänkta att omge stånden. Genom dessa lådor skulle man slippa se de “otäta och osnygga”⁴¹ fiskkorgar, baljor och lådor mm som är “belamrade” vid hallens gångar utanför salustånden.

I december 1902, alltså endast omkring ett halvår före den nämnda rapport om saluhallen, uppmanar Oscarsson stadens befolkning att av hälsoskäl köpa sina kött- och charkuterivaror bl.a. från saluhallen, istället för att köpa det från de lantbor som går och säljer deras varor mellan stadens gårdar. Han kan nämligen inte ansvara för kvalitén på det köttet. Man får anta att saluhallen var i ett relativt smutsigt skick redan då. Ett “murbruk” av smuts på golvet bildas inte över natten. Förutom saluhallens miljö beskriver dessutom tillsyningsmannens rapporter ofta hur varor som är skämda och dåliga säljs i saluhallen. Den 22 maj 1900 beskrivs till exempel en i saluhallen beslagtagen lever från en ko som uppges komma från ett sjukt djur. En beskrivning av leverns kondition nämner bland annat vita blåsor, ur vilka en illaluktande gulaktig vätska sprutades ut. Matvarubutikerna beskrivs i tillsyningsmannens rapportjournal från 1907 som “ganska snygga”⁴². Denna bedömning ges trots att samma rapportinlägg från 1907 beskriver hur många butiker ändå är utsatta för fukt och mögel, då de är placerade i källarvåningar. Dessutom, uppger samma rapportinlägg från 1907, säljer affärerna fotogen, vilket sprider sin lukt och smak till matvarorna.⁴³

Ett liknande sanitärt missförhållande på ännu en av stadens kommersiella verksamheter kan läsas om i mars månads rapport från 1903. Luleå bryggeris tre befintliga avträden uppges ha missköts. Dels fattas vid något avträde kärll helt och hållet, medan de kärll som fanns var otäta. Även här uppges flytande orenheter ha runnit ut på golvet.⁴⁴

Ett annat fall av sanitära olägenheter omnämns i en rapport av Oscarsson från juli 1903 angående Gültzauddens då befintliga restaurangs tillvägagångssätt för bortforslande av

---

⁴¹ Rapportjournaler, 1902, december #54

⁴² Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

⁴³ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907 samt Rapportjournaler, 1900 och 1902

⁴⁴ Rapportjournaler, 1903, mars #43

avfall. Det visar sig att de inte kör bort den "slask och köksavfall"⁴⁵ som de samlat på sig, utan inställde kör ned det till sjöstranden där det hålls ut. Detta skrevs i en tid då Gultzauden redan var ett offentligt friluftsområde och bör därför ha varit otrevligt för de besökande människorna. Men med tanke på hur stadens gårdar måste ha sett ut, av tillsyningsmannens rapporter att döma, torde dock denna typ av nedskräpning emellertid inte ha varit en ovanlig syn för stadens befolkning.

Epidemier och epidemisjukhuset

Under den tid som jag avhandlar finns i Luleå stor oro för sjukdomar och epidemier. Speciellt i första hälften av min undersökningsperiod verkar hotet vara som störst. Hotet ifråga är kring denna tid främst att koleran ska spridas till Luleå. Vad som inte verkar lugna nämndens oro är att de finner det befintliga epidemisjukhuset omodernt och i dåligt skick. Redan 1892 skriver hälsovårdsnämnden i sitt protokoll att Luleås epidemisjukhus "befinner sig i ett alldeles otidsenligt för att ej säga oanvändbart skick"⁴⁶. Hittills, uppger samma protokoll, har ingen behandlats på sjukhuset under årets gång. Men en oro är trots det märkbar hos hälsovårdsnämnden. Längre fram i samma protokoll anhåller nämnden till stadsfullmäktige om en lämplig lokal som ska användas för inledande av epidemisjukhus. Ett helt nytt sjukhus verkar de ännu inte se som en möjlighet, mest på grund av den höga kostnad som det skulle innebära. Ursprungligen verkar det ha funnits planer på att sälja det nuvarande epidemisjukhuset då järnvägen byggts färdigt, för att sedan finansiera ett nytt med pengarna från affären. Dock förefaller det som att hälsovårdsnämnden inte anser sig ha tid med att vänta "förrän någon uppgörelse mellan staden och järnvägen kommer till stånd"⁴⁷, utan finner hotbilden av epidemiernas spridning för allvarlig.

Ämnet epidemier och farsoter upptar allmänt från och med 1892 en stor plats i hälsovårdsnämndens protokoll. Nämnden är angelägen om att Luleå borde ha ett tidsenligt epidemisjukhus. Ibland skickar de även in varningsannonser i Luleås tidningar

---

⁴⁵ Rapportjournaler, 1903, juli #188

⁴⁶ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1892, 27 februari #9

⁴⁷ Ibid

“angående smittsamma sjukdomars uppträdande och fortsatta spridande”⁴⁸. De uppmanar till att hålla avträden och gödsellider så “rena och luktfria som möjligt”⁴⁹, genom att använda olika typer av desinfektionsmedel. Hälsovårdsnämndens möda har äntligen burit frukt då de 31 januari 1894 skriver i sitt protokoll att stadsfullmäktige beslutat att uppföra ett epidemisjukhus. De hoppas att det till hösten ska finnas rum för 8 patienter. Dock verkar arbetet med epidemisjukhuset gå långsamt och dessutom verkar de ha planerat ett allt för litet sjukhus. Inte ett epidemisjukhus som passar för den snabbt stigande befolkningen. I juni 1896 skriver nämnden att förra vinterns epidemi visade “att stadens nya epidemisjukhus i sitt ofullständiga skick icke på långt håll”⁵⁰ kan fylla behovet av utrymme. Därefter skriver de i protokollet att de till stadsfullmäktige ska ingå en motion att den återstående inredningen “snarast” måste göras färdigt, samt att ytterligare byggnationer i form av ett uthus och arbete med gårdsplanen måste göras. Från och med detta protokollinlägg från 1896 kommer det att dröja till 1899 innan hälsovårdsnämnden betraktar epidemisjukhuset som “tidsenligt”. Under denna tid, från 1896 till 1899, uppger protokollen från dessa år att sjukhuset är “otidsenligt” samt att byggnationer pågår. När epidemisjukhuset efter många års planerande och byggande äntligen är färdigt finns det plats för 16-20 patienter, istället för de 8 som ursprungligen var planen. Byggandet av ett alldeles för litet epidemisjukhus visar hur abrupt och snabbt befolkningsökningen måste ha varit.⁵¹

Under 1900-1910 behandlar hälsovårdsnämnden inte epidemisjukhuset lika mycket. I alla fall känns inte oron för epidemier lika stor som under 1890-talet. Dock uppfattas det fortfarande som ett hot, ty nämnden publicerar stundtals fortfarande samma typ av varningar för epidemier samt vilka åtgärder som krävs för att förhindra dess spridande i stadens tidningar. I protokollen under perioden 1900 till 1910 behandlas mer de administrativa delarna av styrandet av ett epidemisjukhus, så som löner installerande av telefoner osv.

---

⁴⁸ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1892, 30 juli #4

⁴⁹ Ibid

⁵⁰ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1896, 18 juni #5

⁵¹ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1892-1899

Att ett epidemisjukhus överhuvudtaget uppförs i staden kan visa på att någonting nytt händer i Luleå omkring denna tid. Staden får allt fler invånare och behovet av ett modernare och större epidemisjukhus är ett faktum. Även om Luleås invånare aldrig hade ökat under 1890-talet så skulle säkerligen hälsovårdsnämnden ändå ha varit oroliga för de smittsamma och farliga farsoterna som var vanliga kring denna tid. Dock finns ett möjligt samband mellan en stads befolkningsökning och ökad oro för epidemier. Lundholm och Nyström beskriver att det existerade en "Klondykestämning" i Luleå på 1890-talet. I och med att människor flyttade till staden samt att Luleå fick en ny regional roll torde det ske en större genomströmning av folk. Det framgår av nämndens protokoll från 1890 och framåt att det fram till 1893 inte görs några inspektioner på fartyg med anledning att förhindra kolerans framfart. 1893 görs det däremot 13 stycken sådana inspektioner, och liknande inspektioner kommer fortsättningsvis göras stundtals vissa andra år.⁵² Detta skulle kunna ses som ett tecken på att fler fartyg anländer till Luleå och således vara ett symptom av att både staden växer samt att genomströmningen av folk ökar. Eftersom fler människor kom i kontakt med Luleå torde chansen för ökad spridning öka, eftersom epidemier och sjukdomar sprids människor emellan. Det kan även nämnas att det nästan ofrånkomligt lagras mer skit och smuts i städer där människor bor tätt inpå varandra än i glesbebyggda städer. Kolera är t.ex. en epidemi som oftast uppstår stora städer, och vars grund har att göra med ett osanitärt samhälle, exempelvis om vattnet är orent. Detta faktum kan kopplas ihop med det redan nämnda avfalls- och avträdesproblem som Luleå hade som följd av befolkningsökningen.

Problematik rörande en ur hälsoaspekt okunnig och ovillig befolkning

Okunskap och ovillighet bland stadens invånare

Ofta framställs befolkningen som föga miljömedveten och förändringsvillig när man läser hälsovårdsnämndens, och inte minst hälsovårdstillsyningsmannens, rapporter. Här kan vi igen erinra problematiken med bortforsling av avfall och avträdesämnen i hälsovårdstillsyningsmannens rapport från 1907, där befolkningen uppges vara ovillig att

---

⁵² Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1890-1910

forsla bort avfallet i rimlig tid, utan istället lägger det på lager tills de finner att de samlat ihop nog mycket för att anlita en åkare. Man kan även ana en viss irritation på andra ställen i samma rapportjournal från 1907, däribland när han konstaterar att det “borde tyckas som gårdsegarne skulle få lättare att ombesörja sin renhållning nu sedan kloak- och vattenledningen blivit färdigbyggd, men ändå slarvas med orenlighetsämnenas bortskaffande ganska mycket.”⁵³

I hälsovårdstillsyningsmannens rapporter från 1907 och framåt finner vi att det i stadsdelen Bergviken finns problem med att den där boende befolkningen dumpar sitt avfall i den närliggande skogen. Det framgår i tillsyningsmannens rapport från 1907 att skogen blivit “någorlunda” upprensad från lump och skräp “på framställning” av honom själv. Därefter skriver han att det rörde sig om ett “50 tal lass” skräp som bortkördes.⁵⁴ I 1908 rapportjournal tycks problemet i Bergviken återkomma då tillsyningsmannen skriver att “köksavfallet forslas vanligen upp i den omgivande skogen där det utkastas lite hvarstades.”⁵⁵ Även i hälsovårdstillsyningsmannens rapport från 1909 står skrivet om hur någon eller några har dumpat sitt skräp i skogen omkring Bergviken. Det noteras att skräpet ifråga rör sig om lump, sängfyllning och skräp “af allehanda slag” som skräpar ned området. “Att taga reda på hvem eller hvilka som utkastat skräpet är omöjligt ty ingen vill kännas vid det och ingen vill heller anklaga sina grannar”⁵⁶ skriver tillsyningsmannen vidare. Istället föreslås att skogen ska rengöras på stadens bekostnad. Därefter motiveras förslaget av tillsyningsmannen med att skriva; “innan det nu som sist hinner skrivas i tidningen om osnyggheten.”⁵⁷

Tillsyningsmannen får under sina inspektioner se mycket ohälsosamma och osanitära miljöer, vilket leder till anmärkningar eller anmälningar. Dålig renhållning kan leda till åtal, men ofta verkar det som att vederbörande person får en muntlig tillsägning att fixa det som behöver fixas. Ett tag därpå görs sedan ännu ett besök för att försäkra att personen ifråga gjort det som ålagts honom. Däremot framkommer det ofta av

---

⁵³ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

⁵⁴ Ibid

⁵⁵ Utdrag ur Rapportjournaler, 1908

⁵⁶ Utdrag ur Rapportjournaler, 1909

⁵⁷ Ibid

tillsyningsmannens rapporter att de som får anmärkningar helt enkelt verka strunta i den. I ett rapportinlägg från februari 1903 beskriver hälsovårdstillsyningsmannen hur en viss egendom har haft en stor slaskhögt utslagen på “den därtill gränsade tomten”⁵⁸ ända sedan sommaren. Han fortsätter med att skriva att högen inte tagits bort trots tillsägelse, utan snarare växt i storlek. Liknande exempel finns det gott om i tillsyningsmannens rapportjournaler.

Okunskap och ovillighet bland stadens yrkesgrupper

Vid läsning av speciellt tillsyningsmannens rapporter synes okunskapen om, samt motstridigheten till, sanitära angelägenheter var utbredd även bland stadens olika typer av yrkesmän. Detta berör affärsbiträden, bagare, konditorer, slaktare, garvare osv. Det är inte endast inom gårdsrenhållningen som det händer att boende i Luleå struntar i hälsovårdsnämnden. Det händer minst lika mycket, om inte mer, att affärer, fabriker, slaktare osv. gör samma misstag. Det längsta rapportinlägget i tillsyningsmannens rapportjournaler från 1903 beskriver ett liknande nonchalant beteende gentemot tillsyningsmannen och därmed mot stadens och invånarnas bästa. Det handlar om hur slaktaren Löfgren slaktat en sjuk ko och ämnar trots det att sälja köttet. I rapportjournalen står det skrivet om hur Oscarsson kommer på honom och hans fru då de på en gård i staden står och försöker sälja köttet. De valde antagligen att inte sälja köttet i saluhallen, eftersom det skulle riskera att en inspektion skulle kunna utföras på köttet ifråga. Efter mycket lögn och bortförklaringar får Löfgren ta sitt kött till köttbesiktningsbyrån där det ska ingå i en noggrannare undersökning. Det gör han, men undviker enligt rapportjournalen att ta med allt kött till byrån och svarar dessutom “sväfvande” på frågorna, vilket försvårar möjligheten att ge en fullständig bedömning för köttbesiktningsbyrån. Oscarsson beskriver i rapportjournalen hur han själv tar reda på kons historia och finner att hon mycket riktigt varit sjuk. Sjukdomen var invärtes och hade kommit i och med kalvandet. Tillsyningsman Oscarsson får vid ett tillfälle själv bevittna delar som fanns kvar efter slakten. Han beskriver hur tarmarna var “mer eller

---

⁵⁸ Rapportjournaler, 1903, februari #8

mindre”⁵⁹ inflammerade. Det visar sig att lungorna efter slakten hade kokats och getts till svinen, som hade vägrat äta dem. Tillsyningsman Oscarsson försöker därefter besöka Löfgren, men finner att han åkt i väg till Altappen för att där försöka sälja sitt dåliga kött. Oscarsson telefonerar i och med detta till Altappen och stoppar försäljningen av köttet. När Oscarsson återigen får tag på Löfgren och frågar till vem han har sålt köttet, får han till svar att inte visste, men att han skulle skicka köttet till “weterinärinstitutet i Stockholm”⁶⁰ eftersom ingen annan var kompetent att undersöka köttet. Därefter fortsatte Löfgren med att säga; “för öfrigt kan ni gärna ta och stycka mig också edra djäflar så kanske ni är nöjda sedan”⁶¹. Löfgrens beteende speglar den nonchalanta attityd som en del av befolkningen i Luleå verkar ha haft gentemot värdet i sanitära angelägenheter. Trots att Löfgren visste att köttet var dåligt försökte han sälja det, och trots att tillsyningsmannen kom på honom och försökte rätta till situationen försökte han sälja det igen. Slaktare Löfgren är inte på något vis ensam av sitt slag. Liknande exempel finns det gott om i tillsyningsmannens rapportjournaler. Under 1903 får t.ex. Erika Burman, som äger en av stadens korvfabriker, böta tre gånger för att hon gång på gång använt ostämplat fläsk i sina korvar. Matvarubutiker uppges ofta sälja skämd mat eller t.o.m. sälja mjölk i smyg trots att de inte har de rättigheterna.⁶²

Av tillsyningsmannens rapportjournaler att döma tycks det som att den allmänna inställningen till sanitära och hälsomässiga angelägenheter inte var prioriterad. Hälsovårdstillsyningsmannen skriver i sin rapport 1907 angående N Anderssons bageri på Storgatan: “Ofta får man sålunda se arbetarna ligga sofvande på arbetsborden under sina raster, samt gamla kläder uppkastade lite hvarstädes på brödbräderna ock dyligt. Tillsägelser hjälpa ej. Denna vana är så inrotad hos arbetarna att det är omöjligt att taga bort den.”⁶³ Vi kan som vidare exempel även erinra vad som tidigare tagits upp från 1903 års rapport från tillsyningsman Oscarsson angående hur Gultzauddens restaurang helt enkelt forslade ut sitt avfall i det närliggande vattnet. I bagerierna, uppges av tillsyningsmannens rapport från 1907, staplas det färdiga brödet direkt på golvet, utan

---

⁵⁹ Rapportjournaler, 1903, mars #33

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid

⁶² Rapportjournaler, 1903

⁶³ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

någon form av underlag. Samma rapport från 1907 nämner de sanitära olägenheterna som förekommer vid transport av mat och dylikt. Kött och fläsk som ankommer till Luleås godsstation beskriver han flera gånger som “ytterst uselt emballerat”⁶⁴. Detta kött och fläsk som ska användas till mat till stadens befolkning har vanligtvis slarvigt, och bara delvis, slagits in i “gamla smutsiga”⁶⁵ säckar. Han nämner även att slaktad boskap som regelbundet kommer från Finland till Tullpackhuset flera gånger blivit beslagtagna på grund av smuts. Även själva platsen där köttet lastas är tydligen värdig kritik. Det uppges nämligen vara “otidsenligt ock för trångt”⁶⁶. Tillsyningsmannen uppmanar därefter att några bord borde ställas in tills en bättre uppläggningsplats blivit ordnad.⁶⁷

Hälsofrågan - en låg prioritering i Luleå?

Attityden mot de problemområden Hälsovårdsnämnden lyfter fram pekar på flera ställen på de begränsningar Luleå måste ha haft kring den tid jag avhandlar. Som redan nämnt bodde endast 4745 personer i Luleå 1890 och över det dubbla år 1900. Dessutom var staden eldhärjat sedan 1887, vilket krävde resurser till uppbyggnad. Det är inte sällan jag stöter på ett språk i nämndens protokoll och tillsyningsmannens rapporter som antyder svårigheterna att ordna upp allt det som borde ordnas upp. I många lägen torde hälso-/sanitetsproblematiken ha fått stå tillbaks för andra utvecklingsprojekt. Under en beskrivning av saluhallarna i hälsovårdstillsyningsmannens rapport från 1907 skriver han “ventilationerna i källrarna äro äfven otillfredsställande, med troligen omöjliga att ändra.”⁶⁸ Tanken att en bristande ventilation är “omöjlig” att ändra på, utan helt enkelt något som får accepteras, känns främmande idag. Vad är det som gör det hela omöjligt kan man fråga sig? Är det pengar, prioritering eller teknik som saknas? Ibland tycks inlägg i hälsovårdsnämndens protokoll och tillsyningsmannens rapporter tyda på att Luleå faktiskt inte prioriterade hälsofrågorna. Många problem, t.ex. rörande avfall och avträden, behandlas år efter år utan att problemet ifråga verkar åtgärdas. Orsaken till det

---

⁶⁴ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

⁶⁵ Ibid

⁶⁶ Ibid

⁶⁷ Ibid

⁶⁸ Ibid

kanske har att göra med okunskap om värdet av en sanitärt välfungerande stad, eller just att pengarna inte räcker till. Det finns kanske kring denna tid tillräckligt med viktiga beslut och utgifter som rörde annat än hälsofrågor, t.ex. byggandet av epidemisjukhuset, införandet av avlopps- och vattenledningar osv. Om det ligger någon sanning i det senare påståendet torde befolkningsökningen utgöra en stor del i dessa utgifter, eftersom staden behövdes byggas ut och människor tas omhand om.

Det verkar ha varit svårt att bedriva ett miljöarbete i staden efter 1900-talets inträdande. Som om hälsovårdsnämnden satt upp en ribba över hur de vill att den sanitära ordningen ska vara i Luleå, men att omständigheter tvingar dem att kompromissa med denna vision. Det tycks finnas en svårighet att anordna många av de åtgärder som skulle kunna få en stor del av hälsomässiga problemen åtgärdade. Ibland skickar invånare från Luleå in ansökningar till hälsovårdsnämnden som de önskar att nämnden ska bevilja. Ett sådant exempel är från december 1902, då hälsovårdstillsyningsmannen skriver om en person från Tullgatan nummer 18 som önskar sälja både mjölk och matvaror. Svaret blir att mjölk och övriga matvaror enligt "förordningen angående kontrollen av matvaruhandeln i Luleå"⁶⁹ inte får säljas tillsammans. De gällande paragraferna för denna regel nämns i rapporten tillsammans med beslutet på begäran, vilket alltså var avslag. Lite senare i samma månads rapport skriver dock tillsyningsmannen att man i en butik på Östermalm måste sälja mjölk tillsammans med matvaror och diversehandel eftersom det "ej finnes någon annan författningenslig lokal" samt att omsättningen ändå är så liten att det inte lönar sig med en separat mjölkhandel.⁷⁰ Av någon anledning går de utanför de regler som de själva satt upp. Detta inkonsekventa agerande från hälsovårdsnämnden torde ha utgjort ett hinder mot ett framgångsrikt utvecklingsarbete på sanitets- och hälsoområdet.

Ett liknande tecken på en hälsomässig vision som ej verkar ha gått att uppnå berör den redan tidigare nämnda problematiken angående bristen på bestämda kärl inom stadens sop- och avfallshantering. Hälsovårdstillsyningsmannen menar i sin rapportjournal från 1907 att stadens invånare helt enkelt fick använda de kärl som finns i deras ägo för

---

⁶⁹ Rapportjournaler, 1902, december #53

⁷⁰ Rapportjournaler, 1902, december #58

tillfället för bortforsling av deras sopor, avfall och avträdesavfall. Dessa kärl, kunde vi se, är ofta trasiga och otillfredsställande. Hälsoinsyningsmannen framlägger i samma rapportjournal från 1907 ett förslag att en bestämd typ av kärl borde införas för att undvika problemen med de läkande och allmänt dåliga. Det är ett förslag som han mer än en gång velat att nämnden ska godkänna, men som bevisligen aldrig blivit godkänt under den period jag har undersökt. Klagomål på kärlden har varit en aktuell fråga minst sedan 1890, vilket tycks vara en anledning nog att försöka åtgärda problemet. Men under årens lopp händer ingenting med den frågan. Orsaken kanske är att det skulle bli dyrt eller helt enkelt att nämnden inte prioriterar den frågan.⁷¹

Faktum är att åtgärder i form av nya kärl etc. kräver resurser. Men det finns tecken i tillsyningsmannens rapporter som tyder på att nämnden inte ens hann med allt det som ålagts dem, vilket torde innebära att det redan fattades resurser. Det är i 1907 års rapportjournal som tillsyningsmannen klagar på att de inte hinner besikta allt som borde besiktas. Detta rör tillsynes främst köttområdet. Han tycker det är hög tid att staden gör sin köttbesiktning obligatorisk så att få så effektiv kontroll av besiktningen som möjligt. Ibland ser man liknande bristande tid i tillsyningsmannens summerande av månaderna. Oftast har alla stadens gårdar och Bergvikens gårdar inspekterats, men ibland framgår det att allt inte kollats. Det kan t.ex. stå att endast delar av Bergviken inspekterats. Det kan vara så att Luleå omkring åren efter 1900 var en stad som inte "hunnit ikapp" den befolkningsökning som bara för några år före stabiliserades.⁷²

Ett annat förhållande som kan ge en fingervisning huruvida sanitets- och hälsofrågor prioriterades eller ej av staden omkring den period jag valt att skriva om är den status nämndens tjänstemän hade. Ett yrkes status i ett samhälle torde peka på vad som ansågs viktigt och vad som prioriterades. Ett exempel på det kan vara lantmätarnas mycket höga status i den egyptiska högkulturen för tusentals år sedan. Där var deras kunnande sammankopplat med de områden som var delaktiga i kulturens framväxt, så som t.ex.

---

⁷¹ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

⁷² Rapportjournaler, 1900-1906 samt utdrag ur Rapportjournaler, 1907

matematik som ledde till en bättre utveckling i byggnadsteknik av olika slag⁷³. Ett mått på status är hur mycket pengar en person tjänar, där en person mer hög status som regel tjänar mer än tidigare. Det verkar dock inte som att Oscarsson är nöjd med vad han tjänar, då han avslutar sin rapport från 1907 med en önskan att få högre lön för att kunna “föra en någorlunda dräglig tillvaro”⁷⁴. Han uppger att han, förutom den ordinarie tjänsten som hälsovårdstillsyningsman, måste jobba som föreståndare för stadens Saluhall för att hans ordinarie lön inte räckte till. Han nämner även att hälsovårdstillsyningsmannabefattningen är en av de lägst avlönade befattningar inom ”denna bransch”⁷⁵ i landet. Att hälsovårdsnämndens egen tillsyningsman, som för övrigt uppger i hans rapportjournal från 1907 att han jobbar från 8 på morgonen till 8 på kvällen, inte får en tillräckligt stor lön för att kunna leva ett “drägligt” liv kan ses som ett tecken på att statusen inte var den största för en hälsotillsyningsman, och således var nog heller inte hälsofrågan första prioritet vid denna period.

Kanske har dessa tidigare nämnda exempel av bristfälligt hälsoarbete ingenting med befolkningsökningen att göra. Problemen kan ändå ha funnits i lika stor omfattning om befolkningen hade stannat på sina dryga 4000 år 1890. Även städer utan samma radikala befolkningsökning som Luleå kan ha lidit av samma problem och även de kan, liksom Luleå tycks, ha varit oförmögna att prioritera sanitets- och hälsofrågor i den utsträckning som varit önskat. Men i hälsotillsyningsmannens rapport från 1907 finns uppgifter som på sätt och vis talar emot detta och antyder att Luleå kring denna tid lider av problem som inte andra städer verkar lida av. Oscarsson skriver, angående den tidigare nämnda problematiken med det dåligt emballerade köttet och fläsket, att “i städerna söderut är emellertid dylikt slarf förbjudet ock beifras ofta synnerligast i Stockholm”⁷⁶. Här antyds att många andra städer inte råkar ut för detta sanitära och hälsomässiga problem. Hur kommer det sig? Kan det ha att göra med att Luleå kring sekelskiftet 1900 inte riktigt kan hantera att ordna en sanitär och hälsomässig stad för den ökade mängden människor? Ytterligare en fråga skulle kunna vara om Stockholm, eller de andra städerna söderut som

---

⁷³ Hansson, 2002, s. 42f

⁷⁴ Utdrag ur Rapportjournaler, 1907

⁷⁵ Ibid

⁷⁶ Ibid

han nämner, skulle anse det var “omöjligt” att åtgärda den bristfälliga ventilation som nämndes lite tidigare?

Avsnitt 3

Sammanfattande diskussion

I min uppsats har jag beskrivit den sanitära situationen i Luleå kring sekelskiftet 1900, och frågat mig huruvida de problem som tillsynes tycks ha förvärrats under åren är konsekvenser av den snabba befolkningsökning som ägde rum omkring 1890 till 1900. Vilka sanitets- och hälsoområden behandlades främst i Hälsovårdsnämndens protokoll och hälsovårdstillsyningsmannens rapporter under den period jag valt att studera? Protokollen och rapportjournalerna behandlar ett brett spektrum av problem och frågor som rör ohälsa och sanitära olägenheter på både individ- och allmännivå. Dessutom behandlas mycket som aldrig var några problem, så som administrativa beslut, information till allmänheten, förfrågningar från befolkningen osv. Mycket berör epidemier och det epidemisjukhus som planerades och byggdes under den period jag undersökte. Dock tycks de olika typer av renhållningsproblem som fanns i Luleå kring denna tidsperiod vara det som behandlades mest omfattande i nämndens protokoll och tillsyningsmannens rapportjournaler. Inom dess spektrum hittar vi problem med bland annat renhållning av avträden, renhållning av gårdar, renhållning av i Luleå existerande verksamheter såsom korvfabriker, matvarubutiker, saluhallen osv.

Det tycks för mig, utifrån det källmaterial jag använt mig av, vara ett samband mellan befolkningsökningen och problematiken med olika typer av avfallsproblem som Luleå led av efter 1900-talets början. Med undantag från 1890, det första år inom min undersökningsperiod, där en hel del av främst problem med avträdesrenhållning, men även avfallshantering, förekom väldigt frekvent i nämndens protokoll så framställs det inte vara några större problem med avfallshantering i hälsovårdsnämndens protokoll från tiden omkring 1890-talet och några år framåt. Medan 1890 års protokoll består av cirka 20-25 sidor mer eller mindre fulla av inlägg om dåliga skötta avträden och dålig avfallshantering så behandlas det betydligt mindre i kommande års protokoll. Varför det är sådan skillnad mellan 1890 och åren som följde finns inte någon självklar förklaring

till. Dock framgår det som att 1890 var första året som hade en hälsopolis⁷⁷. Stadens befolkning var antagligen inte van vid att deras egendom blev inspekterad, vilket säkerligen bidragit till en dittills dåligt skött renhållning. I och med införandet av en hälsopolis fick dock många invånare information om vad de kunde förbättra och det verkar av den stora skillnaden mellan 1890 års protokoll och nästkommande års protokoll att döma ha lyckats med detta. Det skulle kunna förklara varför det är mycket problematik med renlighet 1890 men inte alls lika mycket de närmsta kommande åren.

Efter 1900-talets intåg, och därmed tiden då befolkningens fördubblande ägt rum, är däremot avfalls- och avträdesfrågans problematik en ständigt återkommande punkt. Det kan givetvis bero på flera olika anledningar och dessa problem behöver inte nödvändigtvis ha ett samband med befolkningen fördubblande. Antingen ger det ökade befolkningstrycket upphov till betydligt fler och omfattande problem med avfall. Det vill säga att fler människor bor tätare och därav kommer att en betydligt större andel avfall torde finnas, som i sin tur ger upphov till illaluktande odörer och osnygga närmiljöer. Men detta tillsynes befintliga samband kan även bero på att det före år 1900 inte fanns en hälsotillsyningsman som gav sig ut och kontrollerade varje tomt på samma vis som är fallet efter 1900-talets början, även om viss kontroll äger rum även då. Det uppges i nämndens protokoll att det fram till och med 1894 finns en särskild sundhetspolis som biträdes av en slaktare. Denne sundhetspolis inspekterar gårdar och liknande medan slaktaren hjälper till vid besiktning av födoämnen. Sedan 1894, går det att läsa i nämndens protokoll, är däremot staden uppdelad i tre hälsovårdsområden där tre poliskonstaplar är utsedda som tillsyningsmän i varje distrikt. Men införandet av en på heltid utvald tillsyningsman, med sina utförliga rapportinlägg, kan ha lett till en grundligare kontroll av stadens sanitära och hälsomässiga status. Det är möjligt att det var precis lika stort problem med avfallshanteringen kring 1890-talets början som exempelvis åren från och med 1903, men det uppmärksammandes åtminstone inte på samma sätt som under åren med hälsotillsyningsmannens kontroller.⁷⁸

---

⁷⁷ Lundgren – Glimar ur hälsovårdsnämndens protokoll 1875-1975

⁷⁸ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1890-1899

Detta argument blir mer trovärdigt med tanke på att Luleås tillsyningsman byttes ut 1902. Omkring tiden då den nya tillsyningsmannen, Oscarsson, tillträder tjänsten börjar rapporterna på sätt och vis ändra fokus och upplägg. Kring dessa år ökar inte bara andelen rapporter som rör de olika sorters avfallsproblemen som fanns, utan även antalet sidor de individuella månadsrapporterna består av ökar drastiskt. Från att tidigare ofta behandla varje månad på någon enstaka sida, samt ibland rent av två månader på samma sida, övergår tillsyningsmannen vid denna tidpunkt till att skriva ett tiotal sidor om varje månad. Att det skulle röra sig om en sorts plötslig sanitär nedgång i Luleå stad omkring 1902-1903 är en möjlighet som faktiskt för mig känns som ett osäkert kort då jag läser Oscarssons rapport från januari 1903, då han kort sammanfattar det gångna årets nästan 300 inspektioner inom stadens olika delar. "Mycket skulle dervid hafva varit att anmärka i afseende å gårdsrenhållningen, men på grund af den gamla praxis som här är rådande i dessa afseende så har inga anmärkningar blivit gjord mot de renhållningsskyldige."⁷⁹ Detta uttalande kan innebära att problemen rörande gårdsrenhållning funnits en längre tid, men att den tillsyningsman som innehade tjänsten innan Oscarsson valde att inte behandla denna fråga i lika stor omfattning som Oscarsson. Två personers åsikter om vad som är sanitärt respektive osanitärt såväl som personernas prioriteringsordning kan mycket väl variera. Den 2 november 1900 skriver t.ex. den gamle tillsyningsmannen att han anser gårdsrenhållningen allmänt vara "i nivå med medelmåttan"⁸⁰. Frågan är huruvida Oscarsson skulle anse samma sak.

För att bemöta dessa frågetecken har jag försökt studerat hälsovårdsnämndens protokoll från 1890 till 1910 med ambitionen att finna eventuella skillnader som uppstått under tiden gång. Vilka förändringar av fokus finns i dessa protokoll och rapporter över tiden? Vad jag fann var att protokollen allt mer under undersökningsperioden tog upp ämnen rörande avfall, avträden osv. "Renlighet" får i den regelbundet återkommande redovisning som i Hälsovårdsnämndens protokoll introducerar varje nytt år en egen rubrik från och med 1893 och framåt. Inom denna rubrik ryms en hel del frågor så som avträdesrenhållning, avfallshantering osv. Det är frågor som visserligen togs upp redan

---

⁷⁹ Rapportjournaler, 1903, januari #1

⁸⁰ Rapportjournaler, 1900, 2 november

innan 1893 men texterna under respektive underrubrikerna utvecklas och förlängs till viss mån under årens lopp. Det är egentligen inte själva renhållningsproblemen som nämns underrubrikerna till rubriken "Renlighet", även om det i viss mån nämns också, utan snarare information rörande det rent praktiska samt administrativa delarna av åtgärderna. Exempelvis nämns vilka kärl man använder till avträdesrenhållningen samt att det finns en förbränningsugn där avfall förbränns utanför staden osv. Egentligen är det inte alltid så viktigt vad som tas upp i vardera rubrik, eftersom det ofta är exakt samma text år efter år, utan istället att det ger en fingervisning av vad hälsovårdsnämnden ansåg vara viktigt och värt att behandla. Det ger i sin tur en föreställning av vilka problem som var aktuella i staden under vederbörande år. Utifrån den synen blir det därför betydelsefullt att den introducerande redovisningen av varje nytt infallande år omstruktureras så att renlighet får en helt egen rubrik med allt vad det innebär. För övrigt kan nämnas att det i stort sätt nämns mer och mer om problem rörande renlighet i den övriga texten i protokollen. Det kan vara ganska stora skillnader år emellan, vilket innebär att renlighetsproblemen inte alltid ökar en viss procent för varje år som går, men ett övergripande mönster är dock att det ökar i omfattning från 1890 till 1910. Detta pekar mot att de problem som målas upp i tillsyningsmannens rapportjournaler inte helt och hållet beror på just att en tillsyningsman hade anlåtats.⁸¹

Kan vi slutligen knyta de förändringar i nämndens protokoll och tillsyningsmannens rapportjournaler som sker över min valda tidsperiod, och som speglar de sanitära och hälsomässiga problem som ägde rum i Luleå kring denna tid, till befolkningsökningen? Det är svårt att helt och fullt säga att de problem som fanns i slutet av 1890-talet och efter 1900-talets inträde är beroende av befolkningsökningen. Det finns saker som tyder på ett samband, men även saker som talar emot det, som vi hittills har kunnat se. Dock kan vi fastställa att Luleå genomgick en snabb befolkningsökning och tvingade Luleå att snabbt bygga ut staden. Luleås befolkning bodde enligt hälsovårdsnämndens protokoll tätt under slutet av 1890-talet. Bostadsfrågan tycks bli ett växande problem bara några år efter befolkningen börjat växa som snabbast. Vad vi även kan se vid läsning av nämndens och tillsyningsmannens protokoll och rapporter är att samma problem som fanns 1890 fanns

---

⁸¹ Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll, 1890-1910

kvar omkring 1910. 1890 präglas t.ex. av problem med dåliga kärl till avfall och avträden. Det är precis vad Oscarsson också klagat på, speciellt utförligt i 1907 års rapportjournal. Renhållning av gårdar, där bl.a. slask slängs både på sin egna och andras gårdar, blir inte heller bättre med åren, utan snarare sämre. Dessutom drabbas Luleå av samma problem med dåliga matvaror under hela min undersökningsperiod. Det fraktas och säljs skämda varor och kött av djur som varit sjuka. Trots upprepade försök av inte minst hälsotillsyningsmannen tycks ingenting hända på dessa fronter. En köttbesiktningsbyrå byggs i slutet av 1890-talet, efter årtal av väntande kan tilläggas, för att ta hand om problemet med det dåliga köttet. Ändå tycks problemet finnas kvar. Inte verkar det heller som att renhållningen i staden hjälps av att kloak- och vattenledningar införs i staden. Samma problem som existerar 1890 finns alltså kvar efter 20 år och upprepade klagomål i rapporterna och protokollen. Till detta kan vi se att det däremot tillkommer problem som inte riktigt nämns i protokollen från 1890-talets början. Ju större staden växer, desto fler institutioner och verksamheter tillkommer och därmed fler möjliga problem. T.ex. blir järnvägen allt oftare med åren en plats för ohälsosamma och osanitära transporter av födoämnen. Slår vi samman det faktum att människorna ökade och folket bodde mer och mer tätt fram till början av 1900-talet med det faktum att de hälsomässiga och sanitära olägenheterna som fanns redan 1890 aldrig löstes på riktigt är det rimligt att staden ur sanitets- och hälsoperspektiv måste ha blivit äckligare att bo i desto längre fram i tiden vi kommer under den period jag valt att undersöka. Här kan vi se tecken på vad Worster behandlar i sin andra analysnivå, som lyftes fram tidigt i uppsatsen. Människan är en del av naturen och genom sin produktion/försök till försörjning gör hon åverkan även på sig själv, i form av sanitära problem och ohälsa. I Luleå stads fall under denna period är exempelvis det födoäntag som ger upphov till stadens avfall en viktig beståndsdel i befolkningens försök till överlevnad och försörjning. Människan måste äta och det sker inte utan någon form av påverkan på naturen, i detta fall i form av problem med avfall och dess bortforsling. Dessutom är den utbredning som sker i och med stadens utbyggnad och de livsmedelsbutiker, slakterier, fabriker osv. som finns i staden kring denna tid exempel på befolkningens produktion och försök till försörjning. Denna utbredning påverkar naturen på ett negativt sätt, som vi kan se med hjälp av nämndens protokoll och rapportjournaler. Dessa verkningar av

människans deltagande och utnyttjande av naturen kan exemplifierad med avfallsproblem, sanitära och ohälsosamma miljöer osv. Antalet invånare som bor i staden styr den yta som blockeras av människornas utbredning, den mängd avfall staden producerar samt den produktion av varor som krävs för att försörja befolkningen. Eftersom människan kan ses som en del av naturen innebär en påverkar på naturen också en påverkan på människan själv. Med andra ord innebär det att desto större staden blir desto större blir påverkningarna och konsekvenserna för naturen och således även för staden och befolkningen i fråga.

Huruvida Luleå prioriterade sanitets- och hälsofrågor högt eller lågt är också en svår fråga att svara på. Bara att en tillsyningsman tillsattes för att få bukt på de problem som fanns tyder ju på att man ansåg dessa frågor vara av betydande vikt. Vi måste dock vara medvetna om att detta med tillsättandet av tillsyningsmän sannolikt var en nationell tilldragelse och således inget som hälsovårdsnämnden i Luleå gjorde på helt eget bevåg. Det speglar dock hur hälsofrågor fick en utökad betydelse ur ett nationellt perspektiv. Detsamma gäller byggandet av epidemisjukhuset och köttbesiktningsbyrån. Att många av problemen som under årens lopp upprepas gång efter annan i nämndens protokoll eller tillsyningsmannens rapporter aldrig lyckades lösas med hjälp av hälsovårdsnämnden eller hälsovårdstillsyningsmannen kan däremot ses som ett tecken på att Luleå hade svårt att orka med den starka ökning av människor som drabbade staden, oavsett om de prioriterade hälsan och renligheten högt. Mycket av stadens resurser kan antas ha gått åt till stora finansieringsprojekt som t.ex. epidemisjukhuset, införandet av avlopps- och vattenledningar samt den stora utbyggnaden av staden. Vid sidan av dessa utgifter fanns nog inte möjlighet att ordna upp allt som var i behov av att ordnas, så som att en gång för alla åtgärda problemet med de dåliga kärnen. För Luleå som en förändrad och större stad hade säkerligen de utgifter som rörde t.ex. epidemisjukhuset och införandet av avlopps- och vattenledningar första prioritet för stadens resurser, medan en stor del av befolkningen dagligen fick leva i en tillsynes ganska skitig, äcklig och illaluktande stad där verkligheten bestod av råttor, flugor, skitigt vatten, dåliga golv, slask utslängt till höger och vänster, kött som kommit från sjuka djur eller som helt enkelt blivit skämt, en dåligt städad saluhall, avfall, avträden och djurhållning som enligt rapporterna uppges ha

luktat illa osv. Många andra tecken har tagits upp i uppsatsen som tyder på att nämnden hade svårt att genomföra ett lyckat hälsovårdsarbete. Otvivelaktigt fanns många problem, vilket tillsyningsmannens långa och väldigt upprepande rapportjournaler är ett tydligt bevis för. I Luleås tid av tillväxt och nyfunna status ur en regional synvinkel kan den rådande sanitära och hälsomässiga standard ses som baksidan av stadens utveckling.

Litteraturlista

Otryckta källor

Luleå Stadsarkiv

Luleå stad hälsovårdsnämnden Protokoll A1:1 1875-1915

Rapportjournaler D7:1 1900-1906

Utdrag ur Rapportjournaler från 1907, 1908 och 1909

Lundgren. L: Glimtar ur hälsovårdsnämndens protokoll 1875-1975

Larsson. S (1997) *Luleå kommuns befolkningsutveckling 1621-1996*.

Stadsbyggnadskontoret

Tryckta källor

Hansson. S (1998) "Malm, räls och elektricitet", i Blomkvist, P. & Kaijser, A. (red.) *Den konstruerade världen - Tekniska system i historiskt perspektiv*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.

Hansson. S (2002) *Den skapande människan*. Lund: Studenlitteratur.

Hedborg. G (1988) "Malmbanan från dröm till verklighet", i Lundholm. K (red.) *Malmbanan 100 år*. Luleå: Norrbottens hembygdsförbund och stiftelsen Norrbottens museum.

Lundholm. K och Nyström. M (1990) *Luleå förr och nu*. Luleå: Norrbottens museum

McKay. J. P, Hill. B. D, Buckler. J, Ebray. P. B (2004) *A history of world societies*.

Boston: Houghton Mifflin.

Steckzen. B (1921) *Luleå stads historia 1621-1921*. Uppsala: Appelbergs boktryckeri aktiebolag.

Tarr. J. A (1996) *The search for the ultimate sink : urban pollution in historical perspective*. Akron, Ohio: University of Akron press.

Worster. D (1988) "Doing Environmental history" i *The ends of the earth*. Cambridge: Cambridge University press.